

GERHARD PÉTER—KOLTAI GÁBOR

A fogyasztás társadalomtörténete*

A napjainkban már a magyar történettudományon belül viszonylag szilárd alapokon álló, intézményesült társadalomtörténet-írás kevés olyan általános munkával, kézikönyvvel rendelkezik, amely kifejezetten ezt a történettudományi irányzatot reprezentálná, illetve bemutatására törekedne.¹ Ez a tény különös jelentőséget ad a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület éves konferenciaköteteinek, amelyek a *Rendi társadalom – polgári társadalom* sorozatcím alatt jelennek meg. A továbbiakban a sorozat fontosságához mérten igyekszünk némi – a legutóbb megjelent kötetben túlmutató – kritikát is megfogalmazni, amely talán hasznosítható lesz a remélhetően hosszú életű kiadványsorozat további kötetének elkészítésekor.

Az első konferenciák és a sorozat korai kötetei a kutatómódszertan, illetve egyes társadalmi csoportok (parasztság, nemesség, városlakók) bemutatására vállalkoztak. Az 1990-es évek második felétől olyan problémaköröket jártak körbe, amelyek a nemzetközi szakirodalomban már nem vitatottak, hazánkban azonban igen (mikrotörténelem, nők, idő történetisége stb.). Ez a tendencia folytatódott a *fogyasztás társadalomtörténetének* bemutatását célzó, 2004. augusztus 27–28-i pápai konferenciával és az előadásokat 2007-ben közzé tett kötettel.²

* Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete: A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Pápa, 2004. augusztus 27–28.* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 18.) Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület–Pápai Református Gyűjtemények, Budapest–Pápa, 2007. 326 p.

¹ Az eddig megjelent általánosabb társadalomtörténeti (tan)könyvek a következők: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998; VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001; BÓDY Zsombor–Ó. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

² Előljáróban leszögeznénk, hogy nem vettünk részt a konferencián, így ismertetésünkben kizárólag a megjelent kötetet foglalkozunk. A konferenciáról már jelent meg beszámoló: KOVÁCS Melinda: A Hajnal István Kör pápai konferenciája: „A fogyasztás társadalomtörténete”. *Aetas*, 2005/1–2. 270–273.

A Hudi József által szerkesztett kötet tanulmányai szinte kronológiai rendben követik egymást. Az időrendtől való néhány eltérés magyarázata az előszóból derül ki: az írások szerkesztésekor a konferencia szekcióüléseinek sorrendjét vették alapul.³ Ez teljesen érthető is egy konferenciakötet esetében, de az áttekinthetőség és az olvasó jobb tájékoztatása érdekében érdemesebb lett volna az egyes blokkokat külön fejezetcímekkel is tagolni. Az amúgy meglehetősen rövid előszóban a szerkesztő főként arra hívja fel a figyelmet, hogy mennyiben tér el a kötet a konferencia programjától. Hudi némileg maliciózusan utal azokra az előadókra, akik a szerkesztő (akár többszöri) felhívására sem küldték el előadásuk írásos változatát. Ennek fényében azonban furcsa, hogy kimaradt a kötetből Császtvay Tünde tanulmánya; a hiány oka ugyanis nem derül ki a bevezetőből.

Az előszóban Hudi József utal arra, hogy megpróbálták „lehetőség szerint” egységesíteni a lábjegyzetek és a bibliográfiai hivatkozások formátumát (5.). Ez sajnálatos módon azonban nem teljesen sikerült. Ezt bővebben nem részleteznénk, csak utalásképpen egy példa: nem túlzottan szerencsés, hogy egyes tanulmányok végén van irodalomjegyzék, máshol viszont nincs.⁴ Ezenkívül némely munkában sok az elírás, illetve előfordulnak nyelvhelyességi problémák is. Feltűnő, hogy az egyes írások hossza között igen nagy a különbség (a szövegek 5–30 oldal közöttiek), ami jelzi, hogy a szerzők egy része előadásának szövegét küldte el, míg mások hosszabb tanulmányt írtak a kötetbe. Néhány esetben úgy érezzük, hogy némi terjedelmi aránytalanság tapasztalható. Például Csoma Zsigmond teljes egészében leközölte a keszthelyi Festetics-uradalomban megtalálható gyümölcs- és fajfajtaikat tartalmazó listákat; Nagy Mariann tanulmányában a térkép- és ábramelléklet több mint négyszer hosszabb, mint maga a szöveg.

Természetesen tudjuk, hogy egy konferenciakötet szerkesztése az egyik leg-hálátlanabb tudományos feladat. Tisztában vagyunk azzal is, hogy a szerkesztés előbb felsorolt apróbb hiányosságainak okai feltételezhetően a mostoha pénzügyi körülményekre vezethetők vissza. (Erre Hudi József is utal előszavában: emiatt késett három évet a konferenciakötet megjelenése.)

³ A konferencián az előadások a következő szekciókban hangzottak el: A mértéktartó háztartás éthosza és az akkumuláció; Az „osztályok” és „nemek” a fogyasztás (tárgyi) világában; Jövedelmek – költségek – konzumálás: az élelmiszer-fogyasztás mintái; Kereskedelem – reklám – szociokulturális „terápia”; A hiánygazdaságtól a „torlódott fogyasztási struktúráig”.

⁴ Mivel a szerzők nem egységes hivatkozási apparátussal dolgoztak munkáikban, a további kötetek szerkesztése szempontjából kívánatos lenne, ha – például a Hajnal István Kör honlapján – közzétennének egy olyan egységes hivatkozási rendszert, amely a későbbiekben mintaként szolgálhat mind a szerzők, mind a szerkesztők számára. Ez jelentősen megkönnyítené a tanulmányok összefésülését jórészt szabadidejükben végző szerkesztők dolgát.

A kötetben közölt írások témában, korszakban és módszertanban is eléggé különbözőek, ami egyrészt jelzi a magyar társadalomtörténet sokarcúságát, másrészt a fogyasztás fogalmában rejlő eltérő megközelítési lehetőségeket. A téma szerteágazóságát mutatja, hogy a parasztyerekek tejfogyasztási szokásaitól (Csekő Ernő) a fogyasztási szövetkezetek alapításán át (Bódy Zsombor) a főúri étrendekig (Benda Borbála) eléggé eltérő témakörök kerülnek terítékre. A kötet 29 tanulmánya szinte mind más emel ki a fogyasztás összetett fogalmából. A legtöbbször, talán aránytalanul sokszor, a táplálkozásról esik szó, amit már a kötet izléses, gasztronómiai élvezetekre csábító borítója is előrevetít. A másik igen hangsúlyos rész a hirdetések három tanulmánnyal (Szakál Gyula, Vörös Boldizsár, Szabó Dániel) képviselt világa. Ugyan mind az időben legtávolabbra visszanyúló, mind a kutatást a jelenkorig folytató tanulmány az öltözködéstörténettel foglalkozik (Bilkei Irén a 16. századi nemesasszonyok, Jávor Kata a varsányi fiatalok 1970–2004 közötti viseletét tárgyalja), megítélésünk szerint a divatról jelentőségéhez képest mégis kevés szó esik.

A felvetett kérdések sokrétűsége mellett a kötet további erényének tekinthető, hogy a szerzők módszertanilag változatosan nyúlnak a problémákhoz. Egyes tanulmányokban egy-egy forrást elemeznek részletesen (így Szakál Gyula a *Győri Hírlap*ban megjelent hirdetéseket), vagy eltérő helyszínek hasonló forrásait mutatják be (például Hámori Péter a szegényházak házirendjeit). Más szerzők régi, de hazánkban mégsem túl elterjedt módszereket, például oralhistory-interjúkat (Karlaki Orsolya) vagy clusterelemzést (Nagy Mariann) alkalmaznak. Olyanok is szerepelnek a kötetben, akik más tudományterületek eredményeit építik be írásukba, például a történeti demográfiáét (Katus László) vagy a néprajzét (Valuch Tibor, Jávor Kata). A vizsgálatba bevont források köre is széles, a céhiratok (Jeney-Tóth Annamária), a naplók (Dobszay Tamás), a családi levéltár (Csóti Csaba), a bírósági perek jegyzőkönyvei (Kövér György), a kaszinói vendégkönyv (Hudi József), vagy a hagyatéki leltárak (Bánkiné Molnár Erzsébet, Granasztói Péter) egyaránt elemzés tárgyává válnak. A háztartások bevételeit és kiadásait bemutató, a fogyasztási szokások (re)konstruálására alkalmas, és eléggé ritkán fellelhető forrásokat: gazdasági, illetve háztartási naplókat elemez írásában Völgyesi Orsolya, Sztalmári Judit és Héjj Csaba.

A magyar szociológiában az életmódkutatás részeként a fogyasztáskutatásnak már évtizedes hagyományai vannak.⁵ A hazai történetírás

⁵ A fogyasztáskutatás magyarországi előtörténetéhez lásd Vörös Miklós: Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika*, 1997/26. 17–30.

témában ilyen előzményekkel ugyan nem dicsekedhet, de az érdeklődést jelzi, hogy a pápai konferencia előtt már két folyóirat is tematikus blokkokban tárgyalta a kérdést. A *Replika* 1996 óta több ízben is foglalkozott fogyasztásszociológiával, de a folyóirat – interdiszciplináris törekvéseihez méltóan – egyik tematikus blokkját kifejezetten a fogyasztástörténetnek szentelte, betekintést engedve a nemzetközi szakirodalom legújabb eredményeibe és elméleti megközelítéseibe.⁶ *Divat – fogyasztás – anyagi kultúra* címmel pedig a *Korall* jelentetett meg a legújabb hazai kutatási eredményeket bemutató tanulmányokat.⁷

Ezen előzmények után a kötet egyik hiányosságaként a fogyasztástörténet hazai és nemzetközi szakirodalmát áttekintő bevezető tanulmány, netán blokk hiányát érezzük, amely definíció(ka)t, elméleti közelítéseket adott volna a további „mélyfúrások” előtt. Ezzel éppen az – egyébként gyakran rendkívül érdekes – esettanulmányok közötti kapcsolódási pontok válnak kevésbé hangsúlyossá. A fogyasztás amúgy is sokrétű, sokféleképpen értelmezhető fogalom, ezért is lett volna érdemes a konkrét esetek bemutatása előtt néhány ösvényt vágni a lehetséges értelmezések dzsungelében. (A Hajnal István Kör soron következő konferenciáin egyébként a plenáris ülés az itt épp fájóan hiányzó elméleti–fogalmi bevezető előadások terepe lett, ez a *Rendi társadalom – polgári társadalom* majdan megjelenő kötetei szempontjából örvendetes fejlemény.)

A kötet szerzői sem törekedtek túlságosan a fogyasztás elméleteinek bemutatására, azok hazai interpretálására. Héjj Csaba idézte írásában Gyáni Gábor szavait, aki a fogyasztástörténet-írás mostoha magyarországi körülményeire, azaz a rossz forrásadottságra, valamint a hiányzó módszertanra hívta fel a figyelmet (283.). Az elméleti és historiográfiai bevezető hiánya miatt sajnálatos, hogy a szerzők közül kevesen (főként Granasztói Péter és Szabó Dániel) hivatkoztak a fogyasztástörténettel kapcsolatos elméleti szakirodalomra, illetve reflektáltak a már említett tematikus folyóiratblokkokban megjelent szövegekre. Az elméleti megalapozottság, illetve kitekintés hiánya mellett az is szembeűnő, hogy csupán Csóti Csaba és Valuch Tibor foglalkozott a fogyasztástörténet kapcsán a történeti megismerés korlátaival vagy a társadalomtörténet művelése során felvetődő problémákkal. Nemzetközi szakirodalmi kitekintésre témájában Bódy Zsombor, Vári András, Szabó Dániel, Vörös Boldizsár és Halmos Károly vállalkozott.

⁶ Fogyasztás és kultúra. *Replika*, 1996/21–22.

⁷ *Divat – fogyasztás – anyagi kultúra. Korall*, 2002/10.

Végül megjegyeznénk, hogy véleményünk szerint a kötet – a konferenciával megegyező – címválasztása nem túl szerencsés. *A fogyasztás társadalomtörténete* egy konferenciának ugyan megfelelő cím, ám egy kötet esetében ezzel másfajta elvárások támadhatnak az olvasóban, hiszen a címet meglátva inkább egy, a tárgyat átfogóan rendszerezve bemutatató kézikönyvet, nem pedig egymáshoz lazán kapcsolódó tanulmányok sorát várnánk.

Mindent összevetve, az említett hiányosságok dacára, le kell szögezünk, hogy a kötet méltó darabja a *Rendi társadalom – polgári társadalom* sorozatnak. Önmagában már az nagy szó, hogy e sorozat kiadványai a szűkös anyagi feltételek ellenére több mint húsz éve többé-kevésbé folyamatosan megjelennek. Szintén elismerésre méltó, hogy mindig úgy választják ki a konferenciák (és a kötetek) témáját, hogy azok lehetőleg a nemzetközi társadalomtudományok legkorszerűbb irányzataihoz kapcsolódva mutassák be a legfrissebb hazai társadalomtörténeti kutatási irányokat és eredményeket. Sajnálatos azonban, hogy a sorozatnak – amelynek egyik célja a társadalomtörténet hazai népszerűsítése (lenne) – még a legutóbbi darabjait is igen nehezen lehet elérni. Ez szintén igaz az itt tárgyalt kötetre, mivel a Hajnal István Kör honlapján feltüntetett könyvesboltokban sem lehet megszerezni. Pedig a kiadványok és a társadalomtörténet népszerűsítéséhez e kötet esetében sem ártana biztosítani a potenciális vásárlók számára a fogyasztás lehetőségét.